

СИНТАГМАТИЧНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕНЬ ІЗ НАПІВПРЕДИКАТИВНИМИ АД'ЄКТИВНИМИ КОМПЛЕКСАМИ

Галина Тесліцька. Синтагматичне членування речень із напівпредикативними ад'єктивними комплексами.

У статті розглянуто питання синтагматичного членування простого ускладненого речення; визначено специфіку синтагматичного членування у зв'язку з категорією відокремлення, подано характеристики типів синтагм напівпредикативної ад'єктивної конструкції.

Ключові слова: синтагматичне членування, відокремлення, проста синтагма, складна синтагма, зв'язана синтагма, синтагматична єдність.

Галина Теслицкая. Синтагматическое членения предложений с полупредикативными адъективными комплексами.

В статье рассмотрены вопросы синтагматического членения простого осложненного предложения, определены специфика синтагматической членения в связи с категорией отделения, представлены характеристики типов синтагм полупредикативной адъективной конструкции.

Ключевые слова: синтагматическое членения, обособление, простая синтагма, сложная синтагма, связанная синтагма, синтагматическое единство.

Galina Teslitskaya. Syntagmatic division sentences with adjectival semi-predicative complexes.

The article highlights issues syntagmatic segmentation simple complicated sentence; specificity syntagmatic division in connection with separation category, given the characteristics types of syntagmatic semi-predicative adjectival construction.

Key words: syntagmatic division, separation, easy syntagma, syntagma complex, connected syntagm, syntagmatic unity.

Внутрішня структура простого речення – складне утворення, сформоване на формально-граматичному рівні відповідними синтаксичними відношеннями та категоріями.

Категорія напівпредикативності не є самостійною реченнєвою категорією, вона позбавлена виразних морфологічних показників і виявляється в комплексі морфолого-синтаксичних ознак, тому зумовлює наявність у структурі речення власне предикативності. За твердженням І. Вихованця, напівпредикативність виникає тоді, коли мовець безпосередньо в реченні-висловленні формує зв'язок між мовленням та його ознакою (предикатом) [1, с. 127].

Автори „Теоретичної граматики” визначають напівпредикативність як „синтаксичну категорію ускладненого простого речення, що вказує на додаткове повідомлення і здебільшого передається дієприслівниковими зворотами, дієприкметниковими зворотами і прикметниковими зворотами в поєднанні зі змістовим та інтонаційним їхнім вирізненням – відокремленням” [2, с. 70].

Суть відокремлених зворотів полягає в тому, що вони містять елемент додаткового повідомлення, тобто відокремлення безпосередньо пов'язане з інформативною функцією речення, з його цілеспрямованістю. Відокремлені конструкції, набуваючи відносної самостійності, отримують більшу смислову значимість.

Відокремлення конструкцій, що створюють предикативну ситуацію, варто розуміти не як процес виокремлення другорядних членів, а як введення певного компонента до основного складу речення, у якому він виконує іншу функцію у стосунку до головних членів речення, ніж традиційно другорядні речення. Отже, відокремлення – це не ізоляція, не відмежування компонента від ядерної структури, а спосіб специфічного (напівпредикативного) зв'язку з нею. Актуалізаційну функцію відокремленої конструкції можна розкрити лише за умови розгляду змістових і структурних (внутрішньосинтаксичних та зовнішньосинтаксичних) зв'язків між компонентами ускладненого речення. Тобто загальною умовою відокремлення виступає напівпредикативність, актуалізація конструкції як додаткової комунікативної одиниці.

Як слушно зауважує О. Кульбаська, „особливе функціонування відокремлених конструкцій в акті комунікації спричинене ознаковою природою їхніх стрижневих компонентів – прикметника, дієприкметника, дієприслівника та іменника. Це дає змогу напівпредикативним конструкціям бути засобом актуалізації оцінного компонента прагматичної структури речення” [5, с. 193].

Синтагматичне членування є виразником суб'єктивно-смислового боку внутрішньосинтаксичної сфери структури речення, функція якого полягає в реалізації тих загальних способів смислового членування, яких зазнає зміст кожного розгорнутого (не одночленного) речення в

процесі його формування, висловлення чи відтворення за писаним текстом [7, с. 431].

В українській мові засобами формування синтагматичного членування є фразова інтонація і порядок слів, зрідка – частки та сполучники, за допомогою яких мовний потік зазнає поділу на окремі інтонаційно-сміслові комплекси – синтагми.

За визначенням О. Мельничука, синтагма – „інтонаційно-смісловий комплекс у складі речення чи ширшого тексту” [7, с. 435]. Тобто синтагма як мовленнєва категорія – це конкретна мовленнєва одиниця, яка зазвичай становить групу слів, пов’язаних структурно, інтонаційно і за змістом, що використовується як мінімальний структурно-змістовий фрагмент мовлення при його формуванні та сприйнятті.

Енциклопедія „Українська мова” подає два визначення синтагми: 1) сполучення або злиття двох суміжних мовних одиниць будь-якого рівня, розташованих у певній лінійній послідовності в мовному потоці, тобто співвідношення означального та означуваного, двочленна структура, компоненти якої утворюють одиницю вищого рівня; 2) ритміко-інтонаційна єдність, мовленнєвий такт, що складається з одного чи кількох слів, об’єднаних у смислового та інтонаційному відношенні” [4, с. 590].

В українському мовознавстві вивченню синтагми присвячені наукові праці О. Мельничука, М. Кочергана, фрагментарно синтагматичне членування досліджували А. Загнітко, Н. Гуйванюк, М. Плющ, М. Мірченко та ін. Незважаючи на багаторічну історію вивчення, питання синтагм та синтагматичного членування і досі залишається актуальним у зв’язку із різноманіттям підходів до трактування синтагми, зокрема, як сполучення двох суміжних мовних одиниць будь-якого рівня в мовному потоці (Ф. де Соссюр, М. Кочерган) або як інтонаційно-сміслового відрізка не однослівного речення, який може охоплювати одне або декілька слів у реченні (Л. Щерба, О. Мельничук).

Синтагма як виразник внутрішньої синтаксичної сфери структури речення характеризується окремим ритмомелодійним оформленням та здатністю співвідноситися із аналогічними частинами на основі звукових властивостей, об’єму та взаєморозміщення в межах речення. Іноді синтагма може співпадати із словосполученням, проте вона становить одиницю іншого членування речення, аніж поділ на словосполучення.

Відокремлені конструкції, на відміну від невідокремлених (звичайних) поширювачів речення, через властиву їм ритміко-інтонаційну окремішність від основного складу речення та слабкий зв’язок з ним забезпечують собі відносну семантико-синтаксичну самостійність у реченні, що кваліфікується як напівпредикативність відокремленого звороту.

М. Плющ слушно зауважує, що за умови відокремлення певної синтагми в напівпредикативну конструкцію „увиразнюється актуальна значущість компонента, який уточнює, пояснює, ідентифікує означуване ім’я” [8, с. 5].

Метою нашої статті є дослідження специфіки синтагматичного членування речень із напівпредикативними ад’єктивними комплексами.

Явище відокремлення максимально чітко відбиває положення теорії про синтагматичне членування, оскільки в ньому „йдеться не про відмінності в морфематичному оформленні відокремлюваних і невідокремлюваних членів речення і не про відмінності у структурі відповідних словосполучень, а лише про те, яку роль виконують ці члени речення в синтагматичному членуванні речення” [7, с. 484]. Наприклад, у реченні *Марійка побачила на столі пучку солі, зав’язану в ганчірку* (9 (2, с. 242)) та реченні *Марійка побачила на столі зав’язану в ганчірку пучку солі* конструкція *зав’язана в ганчірку* виконує в реченні однакову функцію та слугує атрибутивним компонентом до словосполучення *пучка солі*. Відмінність між обома реченнями полягає в тому, що в першому вживанні конструкція *зав’язана в ганчірку* виконує роль окремої синтагми, додаткової щодо співвідносної з нею основної синтагми *Марійка побачила на столі пучку солі*, тоді як у другому реченні синтаксема *зав’язана в ганчірку* входить до складу однієї синтагми, яка становить просте речення.

На думку О. Мельничука, основним критерієм виокремлення відокремлених зворотів є ритмомелодика як вияв синтагматичного членування, і лише в окремих випадках (наприклад, відокремлення дієприкметникових та прикметникових зворотів при опорних словах-займенниках) відокремлення відбувається на основі іншого критерію – традиційно-пунктуаційного.

Ознаками синтагм є характерний для них рух тону, позиційна нерозривність їхніх членів (окрім однослівних), можливість семантично вмотивованої паузи між ними, відносна єдність

змісту і чіткий зв'язок взаємності чи однорідності, що їх об'єднує. Наприклад, речення *Але залицяльники / попадались хирляві, / все інтелігенти, // виснажені наукою / і паралізовані страхом перед твоїм державним мужем* (10, с. 42) складається із двох порівняно великих синтагм, умовно розділених у наведеному записі двома скісними рисками, а кожна із синтагм, зі свого боку, поділена на кілька далі нечленованих синтагм, графічно позначених однією рисою.

Синтагму, що розчленовується на будь-яку кількість дрібніших синтагм, називають **складною**, наприклад: *Дорога, // переплетена тінями і променями, / наче казка, // збігала в освітлену даль* (9 (2, с. 561)). Синтагму, що не членується незалежно від свого обсягу на менші частини, які б характеризувалися такими самими ознаками, називають **простою** [7, 436], наприклад, у реченні *Він [Свирид] / у зажурі нахилиється до Тимофія, // сповнений своїм і чужим горем* (9 (2, с. 209)) синтагма *Він [Свирид] / у зажурі нахилиється до Тимофія* є складною, а синтагма *сповнений своїм і чужим горем* – простою. Ілюстративний матеріал свідчить, що напівпредикативна ад'єктивна конструкція може бути як простою, так і складною синтагмою.

Різні рівні виокремлення синтагми в наведеному контексті (реченні), отримали назву „ступенів членування”. Суміжні синтагми, що їх виявляємо на одному рівні, називаються **співвідносними**, наприклад, у простому ускладненому реченні, синтагма, виражена предикативним центром, співвідносна з напівпредикативною синтагмою. У такому разі співвідносні синтагми поєднані смисловим зв'язком взаємності, тому їх тлумачать як **зв'язані**. Обидві зв'язані синтагми утворюють складну синтагму – синтагматичну єдність [7, с. 440]. Наприклад, у реченні *Обшарпана вітрами і негодою, з похилим облізлим хрестом, // церква / теж не втішала панотця* (9 (1, с. 428)), яке є синтагматичною єдністю, утвореною із двох зв'язаних синтагм, друга частина (*церква / теж не втішала панотця*) виражає нове для наведеної думки поняття, а тому має назву **основної** синтагми, тоді як перша, виражаючи вже наявне поняття, є **вихідною** синтагмою (*Обшарпана вітрами і негодою*).

Найчастіше в ролі основної синтагми напівпредикативні ад'єктивні конструкції виступають, посідаючи постпозицію до означуваного слова-іменника, виконуючи предикативно-атрибутивну функцію, наприклад: *Вона [Югина] / справді побачила горобину ніч, // розвержену синюватобілим саявом* (9 (3, с. 610)), *Сіпнулася / нижня товста губа / і прикрила верхню, // засіяну кущуватою щетиною* (9 (3, с. 147)); *Біля ставочка, // отороченого з усіх боків рамою з очерету та кущів, / стоїть / його [Миронова] хата* (9 (2, с. 42)); *Він [Плачинда] / справді злякався цього наймита, // наскрізь чорного від дорожнього пилу і дьогтем виквацяної одежі* (9 (1, с. 253)); *Закосичені кольоровими биндами, // підлетіли / задимлені шапки* (9 (2, с. 371)).

Рідко трапляються ад'єктивні звороти як основні зв'язані синтагми у препозиції, наприклад: *Оброшений потом, / обліплений остюками й половою, // Гнат сам / після жнив піднімав на вимашене жовтою глиною горіще важкі мішки* (9 (1, с. 165)). При особових займенниках відокремлені конструкції не можуть виконувати функцію основної синтагми, оскільки вони не виражають семантику обставинних, пояснювальних чи уточнювальних зворотів.

Інверсія синтагм у цьому разі відбувається тоді, коли виявляється свідомий намір суб'єкта мовлення увиразнити важливість змісту основної зв'язаної синтагми або прагнення швидше повідомити цей зміст, спричинене хвилюванням чи іншими емоційними чинниками [5, с. 129].

У ролі вихідної синтагми ад'єктивні звороти найчастіше бувають тоді, коли до атрибутивної семантики звороту додається обставинне значення причини, наприклад: *Німці, // обтяжені убитими, / рвалися на рівнину* (9 (3, с. 474)) // *Німці рвалися на рівнину, тому що були обтяжені убитими; Він [Тодор] / не чув, // зайнятий невеселими думками* (10, с. 156) // *Він [Тодор] не чув, оскільки був зайнятий невеселими думками*. У таких контекстах вихідна синтагма співвідноситься не безпосередньо з предикативним центром основної синтагми, а з більшою за обсягами частиною речення.

Часто в постпозиції до основної синтагми ад'єктивні конструкції виконують роль додаткових синтагм. У такому разі напівпредикативна конструкція виконує переважно атрибутивну функцію, не виявляючи обставинної семантики, наприклад: *Тонке іржання, // схоже на плач, / розтікалося по невидимій темені* (9 (3, с. 601)) // *Тонке іржання, яке було схоже на плач, розтікалося по темені; Біля її [Настиних] ніг воруються / ягоди терну, // розсіпані бандитами по всій долівці* (9 (2, с. 199)) // *Біля її [Настиних] ніг воруються ягоди терну, які розсіпані бандитами по всій долівці*. У першому реченні напівпредикативна конструкція в позиції додаткової синтагми, перебуваючи між означуванням іменником та дієсловом-предикатом,

„розриває” просту основну синтагму на окремі зв’язані синтагми.

Постпозитивні напівпредикативні ад’єктивні конструкції можуть виконувати функцію однорідних синтагм у стосунку до попередніх синтагм, що містять означуваний іменник, наприклад: *І панотець підвівся, // блідий, / перехняблений / та жалюгідний у своєму падінні й гніві* (9 (1, с. 509)); *А ми, // голодні, холодні, / премо до своїх на третій швидкості* (9 (3, с. 248)); *Охкало і зітхало під ногами / п’яне бездоріжжя, // чорне / і крупчасте* (9 (3, с. 654)); *А вона [земля], // розкішна і убога, / ласкава і жорстока, / манила їх [людей] теплим дзвоном червоної пшениці* (9 (2, с. 15)); *Ти / все ще сиділа, // нестямна, / безсила, / заглиблена у свій вічний монолог-сповідь і одкровення перед Лорою* (10, с. 16).

Традиційним є використання напівпредикативних ад’єктивних конструкцій у ролі однорідних синтагм, коли означуваний ними субстантивний член має препозитивне невідокремлене означення. У таких побудовах однорідні синтагми виявляють семантику уточнення, конкретизації, наприклад: *І він [Дмитро] / знову бачить перед собою весняний сад / і чує за тютюновим димом пахоці яблуневого цвіту, // неказанно тонкого / і трішечки сумовитого* (9 (1, с. 400)) // *І він [Дмитро] знову бачить перед собою весняний сад і чує за тютюновим димом пахоці яблуневого цвіту, а саме неказанно тонкого і трішечки сумовитого; Дощові краплі, // великі, немов сльози, / а й такі прозорі, / бились чутно о шиби* (6 (1, с. 464)) // *Дощові краплі, тобто великі, немов сльози, а й такі прозорі, бились чутно о шиби.*

Особливої уваги заслуговують так звані парцельовані конструкції. Відірвана від основного складу речення частина, перетворена на самостійне неповне речення, фактично є відокремленим членом, оформленим в окрему синтагму першого ступеня членування, наприклад: *А Кульницький – / це в’юн. // Розумний, / жорстокий, / нахрапистий* (9 (1, с. 493)); *Мовчать / колишні „володарі думок”, „інженери людських душ”, „цвіт нації”. // Забуті, / нікому не потрібні, загублені у всенародному блуді, одурені самі собою* (10, с. 95).

Отже, синтагматична природа напівпредикативних ад’єктивних конструкцій різноманітна, такі відокремлені звороти можуть бути основною, вихідною або додатковою синтагмою щодо співвідносних синтагм. Проте найчастіше ад’єктивні комплекси виступають однорідною синтагмою у стосунку до основної предикативної частини речення.

Незважаючи на численні наукові розвідки, предметом яких ставали особливості синтагматичного членування речення чи тексту, остаточного теоретичного обґрунтування синтагматичного потенціалу речень, ускладнених напівпредикативними ад’єктивними комплексами немає, тому варіативність синтагматичного членування ускладнених речень може стати предметом наступних досліджень.

Література

1. Вихованець І. Р. Категорія напівпредикативності / І. Р. Вихованець // Наукові записки. – Вип. 23. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВЦ КДПУ імені В. Винниченка, 2000. – 180 с. ; С. 126–130;
2. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К : Пульсари, 2004. – 400 с.
3. Кочерган М. П. Синтагма / М. П. Кочерган // Українська мова : енциклопедія. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – К. : Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 590.
4. Кульбабська О. Напівпредикативні конструкції в сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Олена Валентинівна Кульбабська. – Івано-Франківськ, 1998. – 192 с.
5. Кульбабська О. Напівпредикативні конструкції як засіб компресії („згущення думки”) / О. Кульбабська // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : Збірник наукових праць / Відп. редактор М. Я. Плющ. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Випуск 7. – С. 191–195;
6. Кобилянська О. Твори : в п’яти томах / О. Кобилянська. – К. : Держлітвидав, 1962. – Т. 1. – 490 с. ; Т. 2. – 480 с.
7. Мельничук О. Синтагматичне членування речень / О. Мельничук // Сучасна українська літературна мова. Синтаксис [Текст] / за заг. ред. акад. І. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 431–512.
8. Плющ М. Прикладковий компонент у структурі простого ускладненого речення / М. Плющ // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова : зб. наук. праць / відп. ред. М. Я. Плющ. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – Випуск 1. – С. 4–11.
9. Стельмах М. Твори : в шести томах / М. Стельмах. – К. : Дніпро, 1972. – Т. 1. – 663 с. ; Т. 2. – 594 с. ; Т. 3. – 662 с.
10. Тарасюк Г. Любов і гріх Марії Магдалини / Г. Тарасюк. – Чернівці : Облдрук, 1995. – 383 с.